

II. Abdülhamit Dönemi Kerkük ve Musul Petrolleri¹

Özet

Modern dünyanın hammaddesi olarak tanımlanan petrol, küresel ekonomiye yön veren en önemli enerji kaynağı olmasının yanı sıra, küresel siyasi bir güç olmanın da en kritik unsurudur. Dünya enerji dengelerinde petrol rezervlerinin dengesiz dağılımı, petrole istisnai ekonomik, stratejik ve politik bir önem kazandırmaktadır.

Musul Vilayeti petrolleri üzerinde 19. yüzyıldan beri büyük güçler arasında egemenlik, denetim altına alma ve imtiyaz elde etme politikaları çerçevesinde büyük bir rekabet yaşanmıştır/yaşanmaktadır.

Sultan II. Abdülhamit, Mezopotamya petrollerini(Bağdat ve Musul Vilayeti) Hazine-i Hassa mülkü haline getirmiş, yani şahsi mülk zırh içinde koruma altına almıştır. II. Abdülhamit'in bu stratejik manevrası, petrole ve dolayısıyla bu bölgelere olası dış müdahalelerin önünü kesmeyi amaçlamıştır.

Bu çalışmada, II. Abdülhamit'in Mezopotamya petrollerine(Bağdat ve Musul Vilayeti) özellikle Musul petrollerine yönelik izlediği stratejik politika değerlendirilerek, günümüzde tartışılmaya devam eden Mezopotamya petrolleri üzerinde Osmanlı ailesinin mülkiyet hakları konusuna açıklık getirilmeye çalışılacaktır.

Musul Petrol Rezervlerinin Durumu

Musul Sorunu çerçevesinde şekillenen diplomatik, siyasi, askeri, ekonomik, sosyokültürel sorunları belirleyen temel etken Musul petrolleri, yani Musul Petro-politiğidir.

Bugün Kuzey Irak olarak tanımladığımız, Irak'ın kuzeyi, Osmanlı Devleti'nin Musul Vilayeti'nin bir parçası olmaktan öte bir şey değildir.

2012 yılı verilerine göre, Irak genelinde ispatlanmış 143 milyar varil², Kuzey Irak'ta(Musul Vilayeti) 45 milyar varil³ petrol bulunmaktadır. Bölge dünyanın altıncı en büyük petrol bölgesi konumundadır.

Kuzey Irak Doğal Kaynaklar Bakanı Ashti Hawrami, Kuzey Irak'ta petrol üretiminin, 2014 yılına kadar günde 1 milyar, 2019 itibariyle günde 5 milyar varile çıkmasının umulduğunu ifade etmektedir.⁴ Kuzey Irak'ta tahmin edilen doğalgaz miktarı ise 3.2 trilyon metreküp,

¹ Bildiri olarak II. Abdülhamit'ten Günümüze Ortadoğu Politikası Sempozyumu'nda sunulmuştur. 16 Şubat 2013, İstanbul: Fırat Kültür Merkezi.

Devlet Dergisi, Sayı 462, Kasım-Aralık 2015 yayınlanmıştır: [http://devlet.com.tr/makaleler/y150-II-ABDULHAMIT-DONEMI-KERKUK-VE-MUSUL-PETROLLERI\[1\].html](http://devlet.com.tr/makaleler/y150-II-ABDULHAMIT-DONEMI-KERKUK-VE-MUSUL-PETROLLERI[1].html)

² "Kürt Petrolünün Boru Hattı Hangisi?", **Hürriyet**,10 Ağustos 2012.

³ U.S. Energy Information Administration (EIA),[Country Analysis Brief:Iraq](http://www.eia.doe.gov/country/brief/iraq), [International Energy Statistics](http://www.eia.doe.gov/country/brief/iraq), August 1, 2010.

⁴ "4 Büyükler Kuzey Irak Petrolü İçin Sıraya Girdi", www.enerjiensitüsü.com, 7 Ağustos 2012.

yani Türkiye'nin gaz ihtiyacını 300 yıl karşılayabilecek büyüklüktedir.⁵ Bu nedenle bölgenin çok uluslu enerji şirketleri ve küresel aktörler tarafından küreselleşme etkilerine maruz kalması kaçınılmaz bir durumdur. Bölgedeki potansiyel nedeniyle, bugün bölgede 50'ye yakın uluslararası şirket varlık göstermektedir.⁶

İhtiva ettiği petrol rezervleri nedeniyle henüz statüsü belirlenmemiş ihtilaflı bölgelerden biri olan Kerkük'te ise, 10 milyar varil petrol rezervi bulunmaktadır. Kerkük'ün günlük petrol üretiminin 650 bin- 1 milyon varil arasında olduğu ifade edilmektedir.⁷

Irak - Türkiye Ham Petrol Boru Hattı Sistemi, Irak'ın Kerkük ve diğer üretim sahalarından elde edilen ham petrolü Ceyhan (Yumurtalık) Deniz Terminali'ne ulaştırmaktadır. Birleşmiş Milletler tarafından Irak'a verilen izinler doğrultusunda 2010 yılında Irak-Türkiye Ham Petrol Boru Hattı ile taşınan ham petrol miktarı 132,278 bin varildir.⁸

Türk-İngiliz Ortaklığı olan Genel Energy PLC Kuzey Irak'tan Türkiye'ye boru hattıyla petrol sevk etmeye hazırlanmaktadır. Kuzey Irak müteahhitlik şirketi Kar Group boru hattının ilk 77 kilometrelik kısmının yüzde 23'ünü (18 kilometre) bitirmiştir. Irak merkezi hükümetiyle petrol gelirleri konusunda kavgalı olan Kuzey Irak Kürt otoriteleri 281 kilometrelik boru hattını 2 yılda bitirmeyi planlamaktadır. Bu boru hattı ile Irak'ın petrol üretiminin üçte birine denk gelen günlük 1 milyon varile kadar petrol taşıması öngörülmektedir.⁹

Osmanlı Devleti'nin Musul Petropolitiği

Musul petrollerinin bulunduğu coğrafya Osmanlı dönemi idari taksimata göre; 3 sancak (Musul, Kerkük ve Süleymaniye), 18 kaza, 25 nahiye ve 3 bin köyden oluşmaktadır.¹⁰ Birinci Dünya Savaşı öncesinde Musul Vilayeti'nin kapsadığı alan 91.000 km²'dir.

Musul Vilayeti'nde petrolün varlığı, 14. yüzyılda ünlü Arap seyyahı İbn-i Batuta ve 17. yüzyılda Evliya Çelebi'nin eserlerinde yer alan bir bilgidir.¹¹

⁵ "Enerjide Yeni Oyuncu Kuzey Irak", www.enerjienstitusu.com, 2 Temmuz 2012.

⁶ "4 Büyükler Kuzey Irak Petrolü İçin Sıraya Girdi", www.enerjienstitusu.com, 7 Ağustos 2012.

⁷ <http://www.investpromo.gov.iq/index.php?id=41> (Erişim tarihi:10 Şubat 2013)

⁸ <http://www.petrol.com.tr/TR/HaberDetay.aspx?ID=24&IcerikID=94>(Erişim tarihi:10 Şubat 2013)

⁹ "Günde 1 Milyon Varil Kürt Petrolü Türkiye'ye Akacak", **Milliyet**, 31 Temmuz 2012.

¹⁰ Abdurrahman Şeref Efendi, **Coğrafya-i Umûmi**, İstanbul, 1895, s.195; Mim Kemal Öke, **Musul-Kürdistan Sorunu** (1918-1926), İstanbul:İz Yayıncılık , 1995, s.13; Tuncer Baykara, **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş**, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1988, s.136-139; İhsan Şerif Kaymaz, **Musul Sorunu, Petrol ve Kürt Sorunları İle Bağlantılı Tarihsel Ve Siyasal Bir İnceleme**, İstanbul:Otopsi Yayınları, 2003, s.20-21; Nilüfer Bayatlı, **XVI.Yüzyılda Musul Eyaleti**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını,1999, s.33-138; Ahmet Gündüz, **Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)**, Elazığ: Fırat Üniversitesi Basımevi, 2003, s.233-252; Arzu Terzi, **Bağdat-Musul'da Paylaşılmayan Miras: Petrol ve Arazi(1876-1909)**, İstanbul:Truva Yayınları, 2007,s.44.

¹¹ İbn-i Battuta, **Büyük Dünya Seyahatnamesi**, İstanbul: Yeni Şafak Kültür Armağanı,2005, s.170-171; **Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi**, 4. Kitap, C.4, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010, s.352.

Musul Vilayeti petroleri üzerinde 19. yüzyıldan beri büyük güçler arasında egemenlik, denetim altına alma ve imtiyaz elde etme politikaları çerçevesinde büyük bir rekabet yaşanmıştır.

Musul topraklarındaki mücadelenin başlamasından önce, günümüze göre son derece ilkel yöntemlerle bölgede Osmanlı Devleti'nce petrol ve petrol ürünlerinin işletildiği bilinmektedir. Bu işletmeler bazen vergi karşılığında kişilere verilmekte bazen de devlet memurları tarafından işletilerek ürünleri halka satılmaktadır.¹² Musul- Bağdat- Basra'nın çeşitli bölgelerinden ilkel şartlarla işlettiği petrolün yıllık geliri 1000 lira gibi son derece düşük bir meblağ olup; Avrupa'dan petrol ithal ediyor olması dikkat çekicidir.¹³

Bağdat-Musul bölgesinde ilk petrol imtiyazını Sultan IV. Murat, 1640¹⁴ tarihli fermanla Baba Gurgur petrol yatakları işletme hak ve imtiyazını Neftçizâde ailesine vermiştir¹⁵.

Osmanlı Devleti'nin görevlileri Avrupa seyahatleri esnasında maden sanayisinin önemini fark etmiş ve bu sanayiye oluşturmak üzere çeşitli kurumları Osmanlı Devlet'i bünyesine katmışlardır.¹⁶ Osmanlı Devleti, 1861 ve 1868 tarihli Maadin Nizamnameleri ile de sahip olduğu madenlerden kişi ya da şirketlere belli şartlar karşılığında imtiyazlar vermiştir.¹⁷ 1867 yılında kurulan Şûra-yı Devlet'in özellikle maden ruhsatnameleri ve verilen imtiyazlarla ilgili aldığı ve görüş belirttiği kararlar, yabancı devletlerin çıkarlarıyla çatıştığı noktada ve Musul Vilayeti'ndeki petrol meselesi nedeniyle gündeme gelecek ve tartışmalara neden olacaktır.

1868 yılında Bağdat'a vali olarak atanan Mithat Paşa, üç yıl süren valiliği süresince Bağdat ile Kazimiye arasında atla çekilen tramvay için 7 km'lik ray döşettirmiş, Bakuba'da küçük bir petrol arıtma tesisi kurmuş, Mendeli'nin¹⁸ kuzeyindeki bugün adı Nâftahane olarak bilinen yerdeki petrol sızıntılarının verimliliğinin artırılması için çalışmıştır. Mithat Paşa 1872'de Bağdat'tan ayrıldıktan sonra, bu tesislerin çoğu harabeye dönüşmüştür¹⁹.

1870'lerde Osmanlı topraklarında Batılı uzmanların petrol incelemelerinde bulunduğunu, 1871'de Bağdat- Musul petroleri hakkında araştırmalar yapan Alman uzmanların hazırladığı raporların bölgenin petrol potansiyelini ortaya çıkardığını ve daha sonraki yıllarda da çeşitli ülkelerin uzmanlarınca raporların düzenlendiğini görmekteyiz. Bu raporlar hem hazırlayan uzmanların kendi hükümetlerine, hem de İstanbul'daki Saray yönetimine ulaşmaktaydı. Bu

¹² Volkan Ş Ediger, **Osmanlı'da Neft ve Petrol**, ODTÜ Yay, 2005, s.1.

¹³ V.Ediger, **Osmanlı'da Neft...**, s.119.

¹⁴ Bu fermanın tarihi kimi kaynaklarda 1639 olarak da yer almaktadır bkz. Hikmet Uluğbay, **İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Petropolitik**, Ankara: Ayraç Yay.,2003,s.26.

¹⁵ Arzu Terzi, "Bağdat- Musul Petrolleri Üzerine Bir Değerlendirme", **Irak Dosyası II**, İstanbul, ss.348; V.Ediger, **Osmanlı'da Neft...**, s.31; H.Uluğbay, **İmparatorluk'tan...**,s.26,35; S.H.Longrigg, **Oil in the Middle East, Its Discovery and Development**, Oxford University Pres, 1968,p.14.

¹⁶ Bunlar; 1842'de kurulan Maadin Hümayun Meclisi,1858'de kurulan Orman ve Maadin Mektebi ve 1861 ve 1868'de çıkarılan Maadin Nizamnameleridir bkz. V.Ediger, **Osmanlı'da Neft...**, s.86-91.

¹⁷ Özellikle 1868 tarihli Maadin Nizamnamesi'nin arama ruhsatları ile ilgili kararlarından bazıları şöyledir: arama ruhsatlarının 1 yıl süreyle verileceği, uzatma talebinde bulunulması halinde 6 ay daha uzatılabileceği; ruhsat sahibinin 6 ay içinde faaliyete başlaması aksi halde ruhsatın başka kişiye devri mümkün olacaktır(Mad.15-16). Arama ruhsatlarının hükümetinin izni olmadan bir başka kişiye devredilemeyeceği(mad.17),ayrıca bir yerde aynı maden için bir başkasına ruhsat verilmeyeceği(mad.18) bkz. V.Ediger, **Osmanlı'da Neft...**,s.90.

¹⁸ Bazı kaynaklarda Mendeli, Mandali-Mendali ya da Mendelli olarak geçmektedir bkz. V.Ediger, **Osmanlı'da Neft...**, s.132; S.H.Longrigg, **Oil in the...**, p.14.

¹⁹ V.Ediger, **Osmanlı'da Neft...**, s.133; H.Uluğbay, **İmparatorluk'tan...**,s.34; M.Zeki Pakalın, **Son Sadrazam ve Başvekiller**, İstanbul, 1940, C.II, s.298.

durum İstanbul'daki yöneticilerin bölge petrolünü kendi şahsi denetimlerine geçirmek için çeşitli girişimlerde bulunmalarına yol açmıştır. Bu yöneticilerden biri olan Tahsin Paşa, 1883 yılında Musul Vilayeti'nin tamamında petrol arama izni almış; elde ettiği imtiyazın daha sonra iptal edilmesine rağmen girişimlerinden vazgeçmemiştir²⁰. Bölgedeki petrol yataklarını kendi kontrolü altına almak isteyenlerden biri de dönemin padişahı II. Abdülhamit olmuştur.

II. Abdülhamit'in Bağdat-Musul bölgesinde petrol imtiyazlarını Hazine-i Hassa'ya aktarmasından sonra petrol kaynaklarının işletimi konusunda rastlanabilen ilk teklif eski Ziraat Müdürü Amasyan Efendi'ye aittir.²¹ Amasyan Efendi'nin 30 Haziran 1892 tarihli dilekçesiyle yaptığı başvurunun arkası gelmemiştir²². Bir diğer başvuru dava vekili Hristidi Efendi tarafından 14 Eylül 1893'te yapılmışsa da bir netice çıkmamıştır²³.

I.Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı topraklarında pek çok bölgede çeşitli maden imtiyazları verilmiş, özellikle Bağdat-Musul bölgesinde petrol imtiyazları için çeşitli başvurular yapılsa da olumsuz sonuçlanmıştır²⁴. Osmanlı topraklarındaki petroleri ele geçirmek için demiryollarının uluslararası güçler tarafından bir araç olarak kullanıldığını ve bu güçler arasında rekabetin, 1912 yılına gelindiğinde Türk Petrol Şirketi adı altında çıkar birlikteliğine dönüştüğünü görmekteyiz.

II. Abdülhamit'in Musul Petropolitiği

Sultan II. Abdülhamit 1876'da tahta çıktığında Hazine-i Hassa mülkleri ile ilgili yeni bir düzenleme yapmış, o zamana kadar alışlagelmiş saltanatın köklü geleneklerini değiştirmiş²⁵ ve bu yeni düzenleme ile Hazine-i Hassa'nın gelirleri ve mülkleri artmıştır. Sultan II. Abdülhamit Hazine-i Hassa'nın mülk ve gelirlerini idare etmek üzere bakanlık oluşturmuş ve bu bakanlığa Osmanlı Bankası'nın Müdürü Forster'ın tavsiyesi ile Agop Efendi'yi getirmiştir.²⁶

II. Abdülhamit, Agop Efendi'nin önerisiyle, 6 Şubat 1889'da çıkardığı irade ile Musul Vilayeti'ndeki petrol ayrıcalığını kendi özel mülkiyetine katmıştır. Böylece, padişah ister

²⁰ H.Uluğbay, **İmparatorluk'tan...**,s.35, 44; M.Kent, **Oil and Empire, British Policy and Mesopotamian Oil 1900-1920**, Barnes and Noble Boks, 1976,p.216; Charles Tripp, **A History Of Iraq**, Cambridge University Pres, 2002, p.16; B.B.Can, **Demiryolundan Petrole Chester Projesi (1908-1923)**,İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları,s.103.

²¹ A.Terzi, **Bağdat-Musul'da...**,s.178.

²² A.Terzi, **Bağdat-Musul'da...**,s.179.

²³ A.Terzi, **Bağdat-Musul'da...**,s.1179-180.

²⁴ Bu şirketler: Cyprus Oil Thrust, Syria Expolaration Company, The Consalidatet Oilfields of Syria, British Otoman Oil Syndicate, Anglo-Ottoman Oilfields Limited,Bagdad-Bassrah Concension SyndicateLimited, Eastern Petroleum Company, Gemsa Syndicate: bkz. V.Ediger, **Osmanlı'da Neft...**, s.285; A.Terzi, **Bağdat-Musul'da...**,s.183-204.

²⁵ II. Abdülhamit'in babası Sultan Abdülmecit tarafından emlak-i Hümayun ve havas-ı hümayun Maliye Hazinesine devredilmiş; Sultan Abdülaziz bu düzenlemeyi değiştirmemiş, Sultan V.Murat da bu yolda bazı terk ve teberrularda bulunmuştur. II. Abdülhamit ise bu tutumun tersine bir uygulama yaparak, emlak-i hümayunun tamamını ve havas-ı hümayunun bir kısmını geri almış; ayrıca çıkardığı iradelerle de mahlûl ve sahipsiz yerleri Hazine-i Hassa'ya alarak kendi adına tapulatmıştır. Emlak-i müdevvere adı verilen ve Sultan Abdülmecit tarafından devlet hazinesine devredilen emlak ve arazi padişah yakınlarına bağlanan tahsisatın karşılığı idi. Yeniçerilerin maaşı karşılığı olan havas-ı hümayunun Tanzimat sonrasında mevzu ve mahalli kaynağı kalmadığı için saray namına hatta padişah adına geri alınması Tanzimat esaslarına aykırıydı bkz. Vasfi Şenözen, **Osmanoğulları'nın Varlıkları ve II. Abdülhamit'in Emlaki**, Ankara: TTK Yay.,1982,s.37; Murat Bardakçı, **Son Osmanlılar (Osmanlı Hanedanının Sürgün ve Miras Öyküsü)**, İstanbul,1991,s.116; V.Ediger, **Osmanlı'da Neft...**, s.170.

²⁶ Agop Efendi'den sonra Mikael Portakal Efendi ve sonra da Sakızlı Ohannes Efendi bu görevi sürdürmüştür bkz. V.Şenözen, **Osmanoğulları'nın Varlıkları...**,s.39; H.Uluğbay, **İmparatorluk'tan...**,s.39.

kendi işletsin ister üçüncü şahıslara işletme hakkı versin, Musul petrollerinden elde edilecek gelir, Hazine-i Hassa'ya yani padişaha ait olacaktı. Ayrıca petrolün işletme hakkının üçüncü şahıslara verebilmesi padişahın inisiyatifindeydi. Diğer taraftan, Alman şirketine verilmiş olan Anadolu demiryolu projesinin, Bağdat'a kadar uzatılması durumunda, bu şirketle yapılacak ayrıcalık sözleşmesi de Hazine-i Hassa nezaretince yapılması güvence altına alınmıştı.²⁷

1889 tarihli iradenin çıkarılmasından hemen sonra II. Abdülhamit, Gayyare/Kayyare ve Tuzhurmatu bölgesinde petrol üretiminin artırılması için Fransa'dan uzmanlar getirtmiştir. Sultan II.Abdülhamit'in Fransa tercihinin nedenini, İngilizlere karşı güvensizliği, Almanlar'a ise demiryolları hattı Mezopotamya'ya ulaşmadan petrol ayrıcalığı vermek istemeyişiyle açıklamak mümkündür.²⁸

II.Abdülhamit 19 Eylül 1898'de²⁹ çıkardığı ikinci iradeyle Bağdat Vilayeti'ndeki petrol ayrıcalığını da kendi özel mülkiyetine katmıştır.³⁰ 1898 tarihli irade ile hem1889 tarihli irade teyit edilmiş hem de Bağdat Vilayeti'ndeki petrol ayrıcalığı padişahın özel mülkiyeti haline getirilmiştir.³¹

Bağdat ve Musul vilayetlerindeki petrol yatakları Sultan II. Abdülhamit'in tekeline alındıktan sonra önemli gelişmeler meydana gelmiş; gerek Türk mühendisler gerekse yurt dışından getirilen uzmanlar tarafından bölgede araştırmalar yapılmıştır. Bu araştırmalara göre; Tuzhurmatu'da Palkana petrol kuyuları, Eski Kale kaynakları, Bin incir-Kanber Ali-Kıralan ve Seyidin kaynakları adı altında dört ayrı yerde toplu halde bulunan Kil petrol kaynakları; Kerkük'te Baba Gurgur kaynağı, Karadağ kaynağı, Gur petrol yatağı, Tel-Kayyare petrol ve zift kaynakları, Tavuk ve Nemrut petrol yatakları ve Bağdat'ta Hit kaynakları ve Mendeli petrol yatağı tespit edilmiştir.³²

Mezopotamya-özel olarak Musul- petrolünün işletme hakkını elde edebilmek için İngiliz William Knox D'Arcy grubu ile Alman Deutsche Bank ve Stuttgart Bank tarafından kurulan Anadolu Osmanlı Demiryolu Kumpanyası/Şirketi arasında şiddetli bir rekabet yaşanmıştır.

II. Abdülhamit döneminde artan Alman nüfuzu, Bağdat Demiryolu'nun inşasında ve bölge petrolünü ele geçirme rekabetinde ilk sırada yerini alacaktır. Anadolu Osmanlı Demiryolu

²⁷ Hikmet Uluğbay, **İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Petropolitik**, Ankara: De Ki Yayınları, 2008,s.43.

²⁸ H.Uluğbay, **İmparatorluk'tan...**, 2008,s.43.

²⁹ Arzu Terzi bu tarihi 19 Eylül olarak belirtmektedir bkz. **BOA**. İrade Dahiliye, Nr.87615 nolu belge; Arzu Terzi, "Bağdat- Musul Petrolleri..."s.347-360; T.C.Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü tarafından hazırlanan çalışmada ise 20 Eylül olarak ifade edilmektedir bkz. **Osmanlı Döneminde Irak,Plan, Fotoğraf ve Belgelerle**, (Ed. Cevat Ekinci), İstanbul:T.C.Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, 2006.

³⁰ 6 Şubat 1889 tarihli İrade:" Musul vilâyeti dâhilinde bulunan emlâk-ı mahsûsa-i cenâb-ı cihan bâni derûnunda kesretle petrol gaz madenleri zuhûr etmekte olmasına mebnî umûm Musul vilâyeti dâhilinde gerek emlâk-ı seniyye derûnunda ve gerek sâ'ir cihetlerde petrol gazı madeni taharrisi ve işletilmesi imtiyazının hasıran Hazine-i Hassa-i Şahane nâmına verilerek..."

19 Eylül 1898 tarihli İrade: " Musul Vilâetinde bulunan petrol madenlerinin taharri ve işletilmesi imtiyazı bâ-fermân-ı âli münhasıran Hazine-i Hassa'ya aid olduğu gibi Bağdat Vilayeti dahilinde de ehemmiyetli petrol madeni bulunmakta idiğinden ve işletilmesi imtiyazının dahi Hazine-i Hassa-i Şahane'ye itâsı..." bkz. **BOA**. İrade Dahiliye, Nr.87615 nolu belge; A.Terzi, "Bağdat- Musul Petrolleri..."s.347-360 ; V.Ediger, **Osmanlı'da Neft...**, s.172; A.Terzi, **Bağdat-Musul'da...**,s.89-99; İsmet Bozdağ, **Abdülhamit'in Hatıra Defteri**, İstanbul, 1975, s.78-83; H.Uluğbay, **İmparatorluk'tan...**, 2008,s.415:Ek.4,s.421:Ek.8, s.424:Ek.11,s.425:Ek.12.

³¹ H.Uluğbay, **İmparatorluk'tan...**, 2008,Ek: 4, s.415.

³² Detaylı bilgi için bkz. A.Terzi, "Bağdat- Musul Petrolleri..."s.353; A.Terzi, **Bağdat-Musul'da...**,s.104-126.

Kumpanyası/Şirketi 27 Kasım 1899'da diğer şirketleri geride bırakarak Anadolu'daki demiryollarını, Konya'dan Bağdat'a dek uzatma ayrıcalığını elde etmiştir.³³

Sultan II. Abdülhamit 18 Mart 1902'de Bağdat Demiryolu yapım hakkını Almanların "Anadolu Demiryolları Kumpanyası"na vermiştir.³⁴ Bunu takip eden zamanda, II. Abdülhamit 18 Kasım 1902'de bir irade daha çıkarmıştır. Bu irade, Musul Vilayeti petrol hakları ile ilgili eski fermandaki hakları yenilemektedir; yani aynıdır.³⁵

Peki, II. Abdülhamit neden buna gerek duymuştur? Bunun nedenlerinden biri, bölgedeki aşiretlerin süregelen saldırılarına karşı, buraların sultanın mülkü olduğunu hatırlatmak için olabilir. Çünkü; Tuzhürmatu, Davude, Beyat ve Kil madenleri, Telabani ve Kayyare petrol kuyuları Şammar Aşireti'nin tasallutu altındaydılar.

Bir diğer neden ise, Anadolu Demiryolları Kumpanyası, Bağdat Demiryolu yapım hakkı ile beraber; yapılacak demiryolunun iki tarafında yirmişer kilometrelik alan içerisinde bulunan madenleri işletebilecekti. Musul'dan geçmesi öngörülen demiryolu hattında zengin petrol yatakları vardı ve buradaki petrolün sultanın mülkiyetinde olduğu hatırlatılmak istenmiş olabilir.³⁶

5 Mart 1903'te Deutsche Bank'ın yaptığı mali ve idari hazırlıklardan sonra Osmanlı Devleti ile Almanların "Anadolu Demiryolları Kumpanyası" arasında 5 Mart 1903'te Bağdat Demiryolu Antlaşması yapılmıştır.³⁷ Bu anlaşmanın petrol kaynakları ile ilgili maddesinde, demiryolunun geçeceği devlete ait olan toprakların mülkiyeti imtiyaz sahiplerine bedelsiz devredilecekti.³⁸ Bu madde de Sultan II. Abdülhamit'in Musul petrollerini korumak için 3.iradeyi çıkarmış olduğunu göstermektedir.

Mezopotamya petrollerini işletilmek üzere, II. Abdülhamit, Japon hükümetinden petrol uzmanı istemiştir. Japonya'nın Şubat 1904'te Rusya ile savaşması ve bu ülkeyi yenmiş olması, II. Abdülhamit'in bu talebini belirleyen bir unsurdur. Yine II. Abdülhamit'in sırdaşı Arap İzzet Paşa'nın Amerikalı şirketler ve Deutch Bank yetkilileri ile görüşmesi bu arayış girişiminin bir diğer örneğidir.³⁹

1908'de İttihat ve Terakki Parti'sinin iktidara gelmesiyle beraber Hazine-i Hassa tasarrufunda bulunan mülkler ve haklar petrol arama izni de dahil olmak üzere Hazine-i Hassa'dan alınıp

³³ Edward Mead Earle, **Bağdat Demiryolu Savaşı**, Milliyet Yay, 1972, s.67-72; İlber Ortaylı, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu**, Kaynak Yay, 1983, s.107; B.B.Can, **Demiryolundan Petrole...**, s.105; H.Uluğbay, **İmparatorluk'tan...**, 2003, s.57,82; V.Ediger, **Osmanlı'da Neft...**, s.175-195; S.H.Longrigg, **Iraq 1900 to 1950, A Political, Social and Economic History**, Oxford University Pres, 1968, p. 27; Azmi Süslü, "Osmanlı İmparatorluğu'nu Paylaşma Projeleri 1807-1812", **Bellekten**, C.XL VII, (Temmuz 1983), Sayı:187, s.746-774.

³⁴ A.Terzi, "Bağdat- Musul Petrolleri...", s.352.

³⁵ A.Terzi, "Bağdat- Musul Petrolleri...", s.352.

³⁶ A.Terzi, "Bağdat- Musul Petrolleri...", s.352.

³⁷ Haluk Ülman, **I. Dünya Savaşına Giden Yol ve Savaş**, Ankara: İmge Kitabevi, 2002, s. 215-216; Murat Özyüksel "Abdülhamit Dönemi Dış ilişkiler" **Türk Dış Politikasının Analizi**, Derleyen: Faruk Sönmezoglu, İstanbul: Der Yayınları, 2001, s. 28.

³⁸ A.Terzi, "Abdülhamid Petrolleri Kimlerden Nasıl Korudu?", **Derin Tarih**, Sayı:11, Şubat 2013, s.79.

³⁹ H.Uluğbay, **İmparatorluk'tan...**, 2008, s.85-86.

Devlet Hazinesi'ne devredilmiştir. Musul ve Bağdat Vilayetleri dahilindeki petrol hakları da buna dahil edilmiştir.

II. Abdülhamit 9 Eylül 1908 tarihli irade ile⁴⁰ Hazine-i Hassa'ya ait bir kısım mal ve gelirleri Maliye Hazinesine devretmiştir. Bu devir iki yoruma neden olmuştur; birincisi II. Abdülhamit millete karşı alıcenaplık göstermiş ve Meşrutiyet'in ilanı karşısında iyi niyetini bu hareketiyle teyit etmişti, ikincisi ise, İttihat Terakki'nin baskısıyla mal varlığını millete iade etmeye mecbur olmuştu.⁴¹

Bir dönem Maliye Bakanlığı Hukuk Müşavirliği yapmış olan Vasfi Şenözen bu devir için, *"Bu irade ve devir işlemleri keyfiyeti o tarihlerde iki zıt propagandaya zemin teşkil etmişti. Saray mensuplarının beyanına ve meşrutiyeti kazanmış devrimci zümrenin de onları zahiren doğrulamasına göre, Abdülhamit millete karşı bir cemile ve âlicenaplık göstermiş ve meşrutiyeti iade yolunda sabit olan iyi niyetini bu hareketiyle de teyit ve tahkim etmiştir. Devrimcilerin özel nitelikteki demeçlerine göre ise, Abdülhamit kendileri tarafından manevi bir tazyik altında bulundurulmuş, meşrutiyet gibi bu malları da millete geri vermeye mecbur edilmiştir. Bu ifade ve beyanların gerçek durumla ilgisi yoktur. Meselenin iç yüzü Emlak-i Hümayun idaresinin o sıralarda bir milyon kadar biriken borçlarını ödemekten acz-i tahakkuk ettiğinden bunun hükümetçe Osmanlı Bankası'ndan yapılacak bir istikrazla ödenmesi ve buna karşılık olmak üzere Hazine-i Hassa mal ve gelirlerinden bir miktarın Maliye'ye devredilmesi takarrür ettirilmiş bulunmasından ibarettir."*⁴² yorumunu yapmaktadır.

Şenözen, yurt dışında yaşayan varislerin II. Abdülhamit'in Jön Türk inkılâbının yarattığı bir müsadereye boyun eğerek bu iradeyi çıkardığı şeklindeki zihniyet ve tesirin etkisiyle hareket ettiklerini ve açtıkları miras davalarına da bunun yansıdığını ifade etmektedir.⁴³

II. Abdülhamit'in tahttan indirilmesi ile yerine padişah olan Sultan Reşat'ın imzasıyla Hazine-i Hassa varlıklarını Devlet Hazinesi'ne aktaran 5 Mayıs 1909 tarihli yeni bir ferman çıkarılmıştır. Bu ferman⁴⁴, ileride Mezopotamya petrollerine yönelik hukuki tartışmaların çıkmasına zemin hazırlamıştır; gerek İttihat ve Terakki Parti'sinin iktidara gelmesiyle alınan kararda ve gerekse padişah fermanında bu mal varlıklarının bedelli veya bedelsiz olarak devredildiğine ilişkin bir belge düzenlenmemiştir. Ayrıca Defter-i Hakanî kayıtlarında ve tapu kayıtlarında bu mal varlıklarının Devlet Hazinesi'ne aktarılmasıyla ilgili düzenlemelerin yapılmadığı ortaya çıkmıştır.⁴⁵

Sultan Mehmet Reşat'tan sonra tahta çıkan Vahideddin, 8 Ocak 1920 tarihli çıkardığı bir kararname ile önceden iradelerin millete devrettiği emlak, arazi ve imtiyazları tekrar Hazine-i

⁴⁰ Bu tarihle ilgili farklı bilgilerin yer aldığını görmekteyiz. Ancak A.Terzi bu duruma açıklık getirmiştir bkz. A.Terzi, **Bağdat-Musul'da...**, s.218. Ayrıca bkz. **Düstur**, II.Tertip, C.I,s.76;ŞENÖZEN,a.g.e., s.64

⁴¹ Rıfat N. Bali, **Sarayın ve Cumhuriyetin Dişçibaşısı Sami Günzberg**, İstanbul:Kitabevi Yayınları, 2007,s.191.

⁴² V.Şenözen, **Osmanoğulları'nın Varlıkları...**,s.64; A.Terzi, **Bağdat-Musul'da...**, s.216-222.

⁴³ V.Şenözen, **Osmanoğulları'nın Varlıkları...**,s.65.

⁴⁴ Fermanın tarihi Şenözen'in eserinde14 Nisan 1909 olarak, Uluğbay'ın eserinde ise 5 Mayıs 1909 ve Terzi'nin eserinde ise 27 Nisan 1909 olarak ifade edilmiştir. Bu fermanla Musul ve Bağdat madenleri(kömür ve petrol) ,Bağdat-Basra vapur idaresi ve Irak'tan Medine'ye uzanan araziler ve mukataalar Devlet Hazinesi'ne geçmiştir bkz.V.Şenözen, **Osmanoğulları'nın Varlıkları...**,s.67; Cemil Koçak, **Abdülhamit'in Mirası**, İstanbul,1990,s.13; M.Bardakçı, **Son Osmanlılar...**, 1991, ek-170-186; A.Terzi, **Bağdat-Musul'da...**,s.227; H.Uluğbay, **İmparatorluk'tan...**, 2008, s.89.

⁴⁵ H.Uluğbay, **İmparatorluk'tan...**, 2008, s.89.

Hassa'ya devir ve iade etmiştir⁴⁶. Bu kararname, TBMM'nin açılmasıyla beraber çıkarılan 7 Haziran 1920 tarih ve 7 sayılı kanun ile hükümsüz bırakılmıştır.⁴⁷

I. Dünya Savaşı sonunda II. Abdülhamit'e ait olan arazinin çok büyük bir kısmı artık söz konusu topraklar Osmanlı sınırlarının dışında kalmıştı. Öte yandan bu toprakların hariçte kaldığı 10 Ağustos 1920'de imzalanan Sevr Antlaşmasıyla Osmanlı yönetimi tarafından da kabul edilmişti.⁴⁸ Sevr Antlaşması'nın 240. Maddesi ile II.Abdülhamit'in Osmanlı Devleti'nden ayrılıp, başka devletlerin mülkiyetlerine geçen varlıklarının bu topraklarda kurulan devletlere bedelsiz intikal edecekleri hükmüne bağlanacaktı.⁴⁹

II. Abdülhamit'in otuz iki mirasçısının ortak olduğu Hirsch Ltd. ve Central Mining and Investment Company isimli şirketlerin adına Albay Edwards, Aralık 1920'de İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na başvurarak Mezopotamya petrolünün II. Abdülhamit'in özel mülkü arasında olduğunu bildirmiş ve İttihat ve Terakki Hükümeti'nin bu ayrıcalığı Devlet Hazinesi'ne aktarma kararının geçersiz olduğunu ileri sürmüş, mirasçılarının haklarının tanınmasını talep etmiştir.⁵⁰ Albay Edwards Mart 1921'de yeniden İngiltere Dışişlerine başvurarak, mirasçılarının haklarının tanınması durumunda, bu petrolerin İngiltere çıkarları doğrultusunda işletileceği vaadinde bulduklarını ve mirasçılarının bu ayrıcalık için 10 milyon sterlin harcamaya hazır oldukları da bildirilmiştir.⁵¹

İngiltere Dışişleri Bakanlığı, mirasçılarının taleplerine ümit vermektan kaçınmakla beraber; TÜRK PETROL ŞİRKETİ'nin ayrıcalıklarının Amerika tarafından kabul edilmemesi halinde bu meseleyi devreye sokmayı planlamıştır.⁵²

Mirasçılar, 1922 yılında Abdülhamit'in özel dışçisi olarak bilinen Sami Günzberg'in⁵³ aracılığıyla I.Dünya Savaşı ile kaybedilen topraklardaki mülkiyet haklarını geri almak için, işgal dönemi İngiliz istihbarat subaylığı yapan Jhon Bennet'la anlaşmışlardır⁵⁴. Jhon Bennet anılarında mirasçılarının haklarının temsiliyle ilgili olarak şunları ifade etmektedir: “22 Nisan 1922'de yirmi iki varisten on dokuzunun tüm haklarını, Abdülhamit'in Malvarlığı Anonim Şirketi'ne⁵⁵ devrettiğine dair mukavele imzaladım; karşılığında da hisse senetlerini aldım. Transfer kayda değer bir avans aldıklarında kesinleşecekti.”⁵⁶

⁴⁶ **Düştur**, II.Tertip, C.11, s.561; ŞENÖZEN, a.g.e., s.74

⁴⁷ V.Şenözen, **Osmanoğulları'nın Varlıkları...**, s.74; 16 Mart 1920 tarihinden itibaren İstanbul Hükümeti'nce akdedilen bilcümle mukavelat uhdat vesairenin keenlemeyekün addi hakkında 7 Haziran 1920 tarih ve 7 sayılı kanun bkz. Şeref Ertaş, “Bağımsızlığımızı Sağlayan Kanunlar ve Bugün”, **Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Yıl: 2 (1981) Sayı: 2, s.81.

⁴⁸ Sevr Antlaşmasına göre Osmanlı Devleti'nden ayrılan devletler, kendi sınırları içerisinde kalan Hazîne-i Hassâ adına kayıtlı bütün gayrimenkullere sahip oluyorlardı. Dolayısıyla anlaşma hükümleri II. Abdülhamid'e ait emlak ve emvali de kapsamaktaydı. M.Bardakçı, **Son Osmanlılar Osmanlı Hanedanının Sürgün ve Miras Öyküsü**, İstanbul, 2008, s.226; İbrahim Sadi Öztürk, **Sevr Antlaşması Tam Metin**, Ankara, 2007, s.88.

⁴⁹ C. Koçak, **Abdülhamit'in Mirası ...**, s.16.

⁵⁰ H.Uluğbay, **İmparatorluk'tan...**, 2003, s.293.

⁵¹ H.Uluğbay, **İmparatorluk'tan...**, 2003, s.295.

⁵² H.Uluğbay, **İmparatorluk'tan...**, 2003, s.295.

⁵³ Günberk ismi Günzberg, Gunsberg olarak da farklı kaynaklarda kullanılmıştır.

⁵⁴ J.G.Bennet, **Tanık (Bir Arayışın Hikayesi)**, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006, s.125-126; M.Bardakçı, **Son Osmanlılar...**, 1991, s.132; V.Şenözen, **Osmanoğulları'nın Varlıkları...**, s.97.

⁵⁵ Şirketin adı The Sultan Abdülhamid Estates olup bkz. M.Bardakçı, **Son Osmanlılar...**, 1991, s.134.

⁵⁶ J.G.Bennet, **Tanık...**, s.143.

Bennet, Jhon de Kay⁵⁷ ile beraber mirasçılarının haklarının elde edilmesi ve özellikle petrol hisselerinin yeniden kazanılması için faaliyet göstermişlerdir. Bu faaliyetleri, dünya kamuoyunun konuya ilgisini çekmek, Amerika ve İngiltere'nin yönetim düzeyinde ve sermayedarların desteğinin aranması oluşturmaktadır. Jhon De Kay, bunun için Amerikalı ünlü avukat Irwin Untermyer ile bağlantı kurmuştur. Untermyer, mirasçılarının haklarıyla ilgili önce basının dikkatini çekmiş; Lozan Konferansı sürecinde İsmet Paşa ile görüşmüştür. İsmet Paşa'yı 29 Aralık 1922 tarihinde ziyaret eden Untermyer, Abdülhamit'in varislerinin haklarının korunmasıyla hem Türkiye Hükümeti'nin gelir elde edeceğinden hem de Musul meselesinde Amerika'nın desteğinin sağlanacağından bahsetmiş ve İsmet paşa'yı ikna etmeye çalışmıştır⁵⁸. İsmet Paşa, bu görüşmeyi Ankara'ya iletmiş ve TBMM Hükümeti'nin, mirasçılarının Şer'i Mahkeme tarafından kabul edilen haklarını onaylaması durumunda, mirasçılarının Türk uyruğunda olması nedeniyle, söz konusu mal varlığının yine kendilerine dönmüş olacağına dikkati çekmiş ve mirasçıları destekleyen Amerikan grubunun TBMM Hükümeti'ne hem gelir üzerinden yüzde vermeye hem de hisse senetlerinin önemli bir bölümünü vermeye hazır olduklarını belirtmiştir. Bu durumda petrol bulunan arazilerin Türk egemenliğinden çıksa bile Türk uyruklu vatandaşların yararlanması sağlanmış olacaktır⁵⁹.

Ankara Hükümeti, İsmet Paşa'ya, Abdülhamit'in varislerinin "ulusal sınır dışında kalan emlak ve arazilerde haklarının kabul edilmesini ancak ulusal sınırlar içindeki arazi ve mülkler üzerindeki haklardan vazgeçilmesi şartıyla" kabul edilebileceği cevabını vermiş ve Musul'un ulusal sınırlar içinde olduğundan petrol haklarıyla ilgili şimdilik yükümlülük altına girilemeyeceğine işaret etmiştir. Ankara Hükümeti, İsmet Paşa'dan Avukat Untermyer'in Musul'un Türkiye'ye iadesi için Amerikan Hükümeti'nin destek vereceğine dair ifadelerinin Lozan'daki Amerikan Heyeti tarafından doğrulanıp doğrulanmadığının öğrenilmesini istemiştir⁶⁰. Konuyla ilgili Amerikan Hükümeti'nin bir girişimi olup olmadığı bilinmemekle beraber; Bennet anılarında bu desteğin beklenildiği gibi gerçekleşmediğinden bahsetmektedir.⁶¹

Lozan Konferansı süresince Türk Hükümeti, Türkiye'den toprak edinen devletlerin, bu topraklarda Hazine-i Hassa ya da Osmanlı Devleti adına kütüğe kayıtlı her türlü taşınır-taşınmaz malları bedelsiz olarak edinmiş sayılacaklarına ilişkin hükmünden "Hazine-i Hassa" ifadesinin çıkarılmasını sağlamaya çalışmışsa da İtilaf Devletleri bu fikre yanaşmamışlardır.⁶²

İtilaf Devletleri II. Abdülhamit'in mallarının haksız kazanç olduğu gerekçesiyle devlet hazinesine katıldığını, gerçekten de bu malların devlet hazinesinden elde edilen paralarla oluşturulduğunu dolayısıyla şahıs malı olarak değil devlet malı olarak değerlendirilmesi gerektiğini öne sürmüşlerdir. Türk tarafı ise devrin doğru olduğunu ancak varislerin dava açtığını ve ilk derece mahkemesi yargıçlarının onlardan yana karar verdiğini belirtmiştir.⁶³

⁵⁷ Jhon de Kay, mirasçılarının hakları ve özellikle petrol hisseleriyle ilgilenmiş; Bennet'in anılarında mirasçılarının yabancı bağlantılarının sağlanmasında ve masrafların karşılanmasında önemli rol oynamış biridir bkz. G.Bennet, **Tanık...**,s.132-135.

⁵⁸Bilal Şimşir, **Lozan Telgrafları**, C.II, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990,s.294; H.Uluğbay, **İmparatorluk'tan...**, 2003,s.344;İ.Ş.Kaymaz, **Musul Sorunu...**,s.375; G.Bennet, **Tanık...**,s.155.

⁵⁹ B.Şimşir, **Lozan Telgrafları**, C.II, s.294, H.Uluğbay, **İmparatorluk'tan...**, 2003,s.347;İ.Ş.Kaymaz, **Musul Sorunu...**,s.376.

⁶⁰ B.Şimşir, **Lozan Telgrafları**, C.II, s.358; H.Uluğbay, **İmparatorluk'tan...**, 2003,s.347.

⁶¹ G.Bennet, **Tanık...**,s.155-158.

⁶² İ.Ş.Kaymaz, **Musul Sorunu...**,s.376.

⁶³ Lozan görüşmeleri sırasında Türk tarafının itirazlarına rağmen İngiliz temsilcisi A. Block, Fransız temsilcisi M. Bompard, Yunan temsilcisi M Venizelos, Arnavutluk temsilcisi MM. Frasherî Hazîne-i Hassâ'ya ait malların devlet hazinesine devredildiğinin herkesçe bilindiğini bu nedenle de devlet malı sayılması gerektiğini belirterek

Türk Hükümeti'nin tüm gayretlerine rağmen, Lozan Antlaşması'nın da 60 ve 65. maddeleriyle de kabul edildiği üzere; Osmanlı Devleti'ne ait mallar ve padişah iradeleriyle devlet hazinesine aktarılan Hazine-i Hassa malları, bedelsiz olarak ardıl devletlere bırakılmıştır. İtilaf Devletleri'nin tutumunu ise; mirasçıların haklarını mal varlıklarının bulunduğu ülkelerin mahkemeleri aracılığı ile çözmeleri ve kazanma şansları olmadıkları hatta davaların kabul edilmesinin bile çok düşük olasılık olduğu şeklinde ifade etmek mümkündür.

Bunun üzerine, varisler, Türk Petrol Şirketi'ne başvurmuşlar; *"Abdülhamit'in varislerinin haklarını şirkete devretmelerinde yasal bir engel olup olmadığını sormuşlar; İngiliz tarafının Abdülhamit'in varislerinin hakları diye bir şeyin varlığının kabul edilmediğine göre devredilecek bir hakkın olmadığı"*⁶⁴ cevabıyla karşılaşmışlardır.

Lozan sonrasında Osmanoğlu ailesine çeşitli İngiliz şirketleri ve sermayedarı tarafından teklifler yapıldığı, bir kısmının parasal nedenlerle bu tekliflere cevap verdiklerini; Halife Abdülmecit Efendi'nin bu girişimleri kontrol altına almak ve Ankara Hükümeti'nin tepkisini çekecek hareketleri engellemek için faaliyet gösterdiğini görmekteyiz.⁶⁵

3 Mart 1924 tarihinde hilafetin kaldırılması ve Osmanoğlu ailesinin yurt dışına çıkarılması ile ilgili 431 sayılı kanununun 8. maddesinde, Osmanoğullarının milli sınırlar içindeki durumu şöyle karara bağlanmıştır: *"Osmanlı İmparatorluğu'nda padişahlık etmiş kimselerin Türkiye Cumhuriyeti arazisi dâhilindeki tapuya merbut emvali gayrimenkulleri millete intikal etmiştir."*⁶⁶

Bundan sonra Osmanoğlu ailesi Türkiye dışındaki mal varlıklarına yeniden sahip olabilmek için Abdülhamit soyundan gelenler "Hamit kolu", Abdülmecit soyundan gelenler ise "Mecit kolu" etrafında iki koldan, sermayedarlar ve şirketler aracılığı ile hukuki mücadelelerini sürdürmüşlerdir. Zaman zaman aile arasında ödemeler ve bu ödemelerin dağıtılması konusunda önemli anlaşmazlıklar da meydana gelmiştir.⁶⁷

Osmanoğlu ailesi, Irak petrollerinde sahip oldukları hakların sağlanması için hem Irak Hükümeti⁶⁸ hem de İngiltere Hükümeti⁶⁹ ile görüşmelerini sürdürmüş, taleplerini defalarca dile getirmişlerdir. Ancak bu girişimler başarılı olmamıştır.

Diğer taraftan pek çok şirket veya sermayedar mirasçıların peşini bırakmamış, Ortadoğu'daki Osmanlı ailesine ait mülklerin ve petrol haklarının elde edilmesi için çeşitli davalar açmış ve çeşitli petrol şirketleriyle görüşmüşlerdir.⁷⁰

bu konuda ısrarcı oldular. Seha L. Meray, **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler**, C.3, İstanbul, 2001, s.282–284.

⁶⁴ **FO371/8995**, E6778/91/65, Sömürgeler Bakanı Müsteşarı J.Shuckburgh, 3,4,1923: İ.Ş.Kaymaz, **Musul Sorunu...**,s.377.

⁶⁵ **FO371/8995**,E7178/91/65, Petrol Departmanı,11.7.1923: İ.Ş.Kaymaz, **Musul Sorunu...**,s.377.

⁶⁶ **Düstur**,II.Tertip,C.5,s.663.

⁶⁷ Detaylı bilgi için bkz. M. Bardakçı, **Son Osmanlılar**, 2008,s.134.

⁶⁸ **T.C.B.C.A.**, " Halife Abdülmecit'in Irak petrolleri işinde kolaylık gösterilmesi için Kral Faysal'a yazdığı tavsiye mektubunun dikkate alınmadığı", Tarih: 16.4.1929, Dosya 244151, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 203.384..4., Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu tarafından Başbakanlığa yazılmış 16.4.1929 tarihli yazı

⁶⁹ **PRO,FO371/21935**, "II.Abdülmecit'ten Başbakan'a Mektup", İngiltere'nin Nice Büyükelçisi ile Dışişleri Bakanlığı arasındaki yazışmalar, 19 Ekim 1938: Erdoğan Karakuş, **İngiliz Belgelerinde İkinci Dünya Savaşı Öncesi Türk-İngiltere İlişkileri (1938–1939)**, Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 2004, ek.56-57.

Daha sonra ailenin hisselerinin bir bölümü British Petroleum Company'ye satılmıştır.⁷¹ Murat Bardakçı; “British Petroleum Company'nin aileye yaklaşık 20 yıl ödeme yaptığını, ödemelerin 1948 yılında adresin belli olmadığı gerekçesi ile bir bankaya yatırıldığını ve 1949'da da ödemelerin durduğunu” söylemektedir.⁷² British Petroleum Company ile aile arasında yazışmalar 1951 yılında kesilmiş ancak ailenin konuyla ilgili davaları halihazırda devam etmektedir.⁷³

İngiltere Hükümeti, II. Abdülhamit'in varislerinin talepleri ve sahip oldukları mülklerin dökümü hakkında bilgi edinmek üzere Türk Hükümeti ile görüşmelerde bulunmuştur⁷⁴.

İngiltere'nin Türkiye Büyükelçisi Fethi Okyar ile İngiliz Hükümeti arasında bu konu hakkında geçen yazışma, Türkiye'nin tutumunu belirlemesi açısından önemlidir. Bu yazışmada, Fethi Bey şunları ifade eder: “Sultan Abdülhamit'in Türk varislerinin taleplerinin, Ekselanslarını menfaatlerini, Türk olmayan şirketlere devrettikleri ölçüde ilgilendirmektedir. Bu konuda ekselansları ile aynı görüşte olmadığımı söyleyebilir miyim? Benim daha önce Ekselanslarına belirtmekten şeref duyduğum şey gerçekte bazı varislerin kendi taleplerini takip etmek için Türk şahıslar veya şirketler ile düzenleme yapmaya zorlanmalarıdır. Bu düzenlemeler sadece varislerin haklarına sahip çıkmak amacıyla yaptıkları düzenlemelerdir. Bu durumda Türk Hükümeti, vatandaşlarını korumaktan başka bir şey yapmadı. Daha da ötesi hiçbir Türk varisin haklarını yabancılara devretmedikleri gerçeğini açıkça vurgulamak istiyorum. Mülkiyet kayıtlarını incelenmesi durumunda bu görülecektir. Her şeyden önce Lozan Antlaşması imzalandığında bile Irak tam bağımsız değildi ve manda yönetimi altında olmasına rağmen siz Ekselanslarının Irak'ın hali hazırda ayrı bir ülke olduğunu iddianız vardı. Uluslararası hukukun ilkelerine aykırı olan bu yorumu kesinlikle kabul etmeyeceğimi ekselanslarının dikkatine sunarım. Üstelik manda yönetimindeki toprakların tanınmış olması ve Lozan Antlaşması'ndan sonra olduğu gibi Irak'a devredilmesi gerçeği Lozan Antlaşması'nı imzalayan İngiltere Hükümeti'nin sorumluluğunu hiçbir şekilde azaltamaz. Bu durumda Ekselansları 30 Haziran 1930 tarihinde Irak ve İngiltere arasında yapılan müttefik antlaşmasının belirli maddelerine benim dikkatimi çekmektedir. Cevaben Türkiye bu antlaşmayı imzalamadığı için bu antlaşmanın şartlarının Türkiye'yi bağlamayacağını ifade etmek isterim. Irak Hükümeti, 15 Mart 1927 tarihli kanunu yürürlüğe konduğunda bildiğim kadarıyla İngiliz Hükümeti bu konunun sonucunu ilgilendiren temsil hakkını kullanmadı. Bu sessizlik benim görüşüme göre Irak'taki manda yönetiminin sahibi devlet konumunda İngiltere için bir hatadır. Lozan Antlaşmasıyla hakların tamamının korunacağı anlayışıyla İngiltere Hükümeti bu hakların korunacağını deruhte etti. Sonuç olarak İngiltere Hükümeti bu konuda hatalı olup, Türk Hükümeti varislerin haklarını desteklemekle haklıdır. Lozan Antlaşması'nın 60. maddesi konunun tek temel kaynağı olmasa da iddiaların temelini oluşturmaktadır. Lozan'ın 60.maddenin yorumunda iki ülke anlaşmazsa yapılacak en iyi şey antlaşmanın müzakere tutanaklarına başvurmaktır. Bu şekilde çözüme erişilmediği takdirde izlenecek yol, ihtilafı hakem kararına götürmektir.”⁷⁵

⁷⁰ PRO, FO371/23282, “Abdülhamit'in Varislerinin Talebi”, Dışişleri Bakanlığı yetkilisi Mr. L.Bagallay tarafından yazılmış tutanak, 28 Aralık 1938: E. Karakuş, **İngiliz Belgelerinde...**, ek.72-73.

⁷¹ M. Bardakçı, **Son Osmanlılar**, 1991, s.142.

⁷² Murat Bardakçı ile 3 Ağustos 2006 tarihinde yapılan görüşme.

⁷³ M. Bardakçı, **Son Osmanlılar**, 191,s.142-143.

⁷⁴ PRO,FO371/23282, “Sultan Abdülhamit'in Varislerinin Talepleri”, 27 Nisan 1939: E. Karakuş, **İngiliz Belgelerinde...**, ek.104-105.

⁷⁵ PRO,FO371/23282, “Abdülhamit'in Varislerinin Talebi”, 13 Mayıs 1939: E. Karakuş, **İngiliz Belgelerinde...**, ek.111-112.

Özetle, Türk Hükümeti, Türkiye sınırları dışında kalan Osmanlı ailesinin haklarını desteklemektedir ve bu tavrının yasal dayanağını ise Lozan Antlaşması kararları oluşturmaktadır.

Abdülhamit'in varislerinin haklarını temsil edenlerden biri olan Dr. Sami Günzberk'in -ki kendisi bir yandan da Türk Hükümeti'nin resmi sözcüsü sıfatıyla İngiltere ve diğer ülkelerden Türkiye'ye kredi sağlanması için girişimlerde bulunmuş- İngiltere Hükümeti'ne başvuruda bulunduğunu ve İngiltere Hükümeti'nin bu kişinin güvenilirliği ile ilgili şüphelere sahip olduğunu görmekteyiz.⁷⁶

Mirasçıların, Türk Hükümeti'ne ve TBMM'ne yaptıkları başvurular ve bu yönde açtıkları davaların gidişatı çok olumlu seyretmemiştir.⁷⁷ Aile, Osmanlı dönemi Musul petrollerinde kimi şahıslara tanınan imtiyazların Türkiye Cumhuriyeti tarafından kabul edilmesini emsal göstererek kendi haklarının tanınmasını talep etmişlerdir.⁷⁸

Mirasçıların petrolerle ilgili hisselerini devretmeleri karşılığında ödeme yapılması için pek çok girişimcinin devreye girdiğini ve çoğunun da hüsrarla sonuçlandığı görülmektedir.⁷⁹

II. Abdülhamit'in Mezopotamya/ Musul Petrollerini Neden Kişisel Mülkü Haline Getirdi?

1877 yılında Hazine-i Hassa mülklerinin sayısı ve arazilerinin yüzölçümü artmış; bu arazilerin önemli bir kısmını da Mezopotamya bölgesi oluşturmuştur. Mezopotamya bölgesindeki arazilerin önemli bir kısmı Bağdat ve Musul Vilayeti'ndeki petrol ve gaz kuyularıdır.⁸⁰ II. Abdülhamit zamanında padişah adına Bağdat, Basra ve Musul'da tapulanan toplam arazi miktarı 26.854.598'dir. Bunun, 17.770.368'i Musul'dadır.⁸¹

II. Abdülhamit'in Mezopotamya petrolerini şahsi mülkü haline getirmesini Murat Bardakçı "şahsi ihtirasla değil, siyasi çıkarlarla"⁸² ifade etmekte; Hikmet Uluğbay ise " petrole yönelik ulusal bir politikasının olmadığı, bu konuda kişisel tercihleri olduğu"⁸³ şeklinde yorumlamaktadır.⁸⁴

⁷⁶ Detaylı bilgi için bkz. Rıfat N. Bali, **Sarayın ve Cumhuriyetin Dişçibaşısı Sami Günzberg**, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2007.

⁷⁷ **Yeni Gazete**, "Musul Petrolleriyle İlgili Bir Dava", 22 Kasım 1948,s.1-4.

⁷⁸ **Yeni Gazete**, "Musul Petrolleriyle...",s.1-4.

⁷⁹ M. Bardakçı, **Son Osmanlılar**, 1991,s.146.

⁸⁰ V.Şenözen, **Osmanoğulları'nın Varlıkları...**, s.44-47; H.Uluğbay, **İmparatorluk'tan...**, 2003,s.40; M. Bardakçı, **Son Osmanlılar**, 191,s.170-186; V.Ediger, **Osmanlı'da Neft...**, s.171-172; A. Terzi, "Bağdat-Musul...", s.347-360.

⁸¹ Bağdat:6.235.160, Basra:2.849.070, Musul:17.770.368,, Halep: 5.586.060, Beyrut: 11.417.330, Suriye: 11.835.307, Selanik:197.149, Kudüs:211.621, Toplam:56.102.065 bkz. A.Terzi, **Bağdat-Musul'da...**, 2007, s.38.

⁸² M. Bardakçı, **Son Osmanlılar**, 1991,s.117.

⁸³ H.Uluğbay, **İmparatorluk'tan...**, 2003, s.56.

⁸⁴ Ayrıca Bağdat, Basra ve Musul valilikleri münasebetiyle oralarda görev yapan Süleyman Nazif'in yorumu ise şöyledir; " Musul Vilayetinin aktar-ı şimaliyesinden Basra Vilayetinin manâlık-i cenubiyesine ve Halep Vilayetinin Kudüs sancağına kadar koca bir kıt'anın şarkında, garbında Agop Paşa ile halefleri tarafından yerleştirilmiş olan emlak-i seniyye idareleri, ibadullahın senedat-ı hakaniye veya huuce-i şer'iyye veyahut şer'i ile kanunun kabul ettiği örf ve teamülle tasarruf etmekte oldukları toprakları, ormanları ahabından gasbetmekle iktifa etmiyor, hükümet-i mülkiyenin de en bariz hak ve salahiyetine tasallut ediyordu..." bkz. V.Şenözen, **Osmanoğulları'nın Varlıkları...**,s.58.

Arzu Terzi, II. Abdülhamit zamanında padişah adına tapulanan arazi, yani Bağdat, Basra ve Musul toplamı 26.854.598⁸⁵ dikkate alarak şu yorumu yapmaktadır: “...güvenliğin zayıf, halkı içinde Türk unsurun daha az yaşadığı ve özellikle yabancı devletlerin ilgilendiği yerlerin seçilmesi gibi bir stratejinin uygulandığını düşündürmektedir. Bununla birlikte bütün alınan arazilerin neredeyse bugünkü Türkiye Cumhuriyeti’ni çevrelediği de açıkça görülmektedir.”⁸⁶

II. Abdülhamit Mezopotamya petrollerini şahsi mülkü haline getirerek, stratejik bir adım atmış ve böylece petrole yapılabilecek dış müdahalelerin önünü kesmeyi amaçlamıştır.

Üstelik II. Abdülhamit’in şahsi mülkü haline getirdiği arazi arasında, Van Vilayeti Bargiri kazası petrol madenleri, Suriye Vilayeti dahilindeki petrol ve petrol madenleri de bulunmaktadır.

Sonuç

II. Abdülhamit’in Mezopotamya petrolleriyle ilgili miras sorununun, bir sorun olarak devam etmesi çok yönlü ve içinden çıkılmaz diplomatik bir siyasi sürecin sonucudur.

II. Abdülhamit’in varisleri, Musul petrollerinde sahip oldukları hakları önce İngiltere, Irak ve Türkiye ile yapılan görüşme ve başvurularla elde etmeye, sonra, sahip oldukları petrol imtiyazlarını yabancı petrol şirketlerine devrederek maddi kazanç sağlamaya çalışmışlardır. Halifeliğin kaldırılmasıyla beraber ülke dışına çıkarılan Osmanoğlu ailesinin biraz da maddi yoksunluklar nedeniyle yaşadıkları sıkıntılar, onları, yabancı şirketlerin ve şahsi girişimcilerin, fırsat düşkünlerinin hedefi haline getirmiştir.

Osmanlı ailesinin miras haklarını resmi düzeyde tanımak istemeyen İngiltere, çeşitli girişimciler vasıtasıyla da bu hakların İngiliz vatandaşlarının kontrolüne geçmesine sıcak bakmış görünmektedir.

Diğer taraftan Türk Hükümeti, Türk vatandaşlarının haklarının korunması çerçevesinde, meseleye yakın; yeni bir yönetim kurmuş olan Türkiye Cumhuriyeti’nin meşruiyeti çerçevesinde ise, mesafeli bir tutum sergilemiştir. Osmanlı döneminde kazanılmış mülk ve imtiyaz haklarının Lozan Antlaşması’nın ilgili maddelerinde koruma altına alındığı gerçeğinden hareketle gerek İngiltere, gerek Türkiye, Osmanlı varislerinin Musul petrolleriyle ilgili taleplerine karşı siyasi bir tutum izlemiştir. Osmanlı’dan ardıl devlete yani Irak’a devredilen petrol kaynaklarının egemenlik ve kullanım hakkının, uzun yıllar boyunca İngiltere denetiminde kaldığını ve İngiltere’nin bu kaynakları paylaşmaya veya asıl sahiplerine iadeye yanaşmadığı bilinen bir gerçektir. Büyük güçlerin ittifakla Musul petrollerine yönelik izledikleri politikaları, Türkiye’nin içinde bulunduğu siyasi yalnızlığına rağmen ürettiği politikalar, bertaraf etmeye yetmemiştir.

Ancak konuyla ilgili cevaplanması gereken en kritik soru şudur: II. Abdülhamit’in Mezopotamya-Özel Olarak Musul- petrolleri üzerindeki kişisel mülkiyet hakkı daha önce andığımız hukuki belgelere ve anlaşma hükümlerine göre, kişisel mülkiyet olma durumunu kaybetti ise; neden başta İngiltere’den olmak üzere pek çok uluslararası şirket mirasçılardan bu hakları devralmak için girişimde bulunmuştu? Üstelik bu şirketler, mirasçılara bu hakların bedeli olarak yıllarca ödeme yapmış olmaları cevaplandırılması gereken bir diğer sorudur.

⁸⁵ A.Terzi, **Bağdat-Musul’da...**, 2007, s.38.

⁸⁶ A.Terzi, **Bağdat-Musul’da...**, 2007, s.39.

Diğer taraftan, Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti'ne Ankara Antlaşması görüşmelerinin devam ettiği süreçte ve antlaşmanın imzalanması sonrasında, Musul Vilayeti dâhilinde Osmanlı Devleti döneminde elde edilen petrol imtiyazlarının tasdik ve kabulü için kimi şahıs ve ortakların yaptıkları başvurular kabul edilmiştir.⁸⁷ Burada sorulması gereken Osmanlı ailesinin II.Abdülhamit'in mirasçılarının Musul petroleri üzerindeki haklarının tanınması için Türk Hükümeti'ne yaptıkları başvurular ve açtıkları davalar neden olumlu sonuçlanmamış; kabul görmemiştir? Bu sorunun cevabını belirleyen en önemli durum, mirasçılarının hak talep ettiği toprakların Türkiye Cumhuriyeti Devleti sınırları dışında kalmış olmasıdır. Üstelik, Türkiye Cumhuriyeti'nin kabul edeceği bir kararın yaptırımını söz konusu olabilecek midir?

Başta Musul petroleri olmak üzere Mezopotamya petrollerinin imtiyaz hakkı, ekonomik olmaktan öte siyasi bir sorundur. Halihazırda Musul meselesinin siyasi bir sorun olarak Türk dış politikasında yerini koruyor olması da dikkat çekici bir durumdur.

Bugün Kuzey Irak ve Suriye'deki gelişmeler düşünüldüğünde II. Abdülhamit'in bu bölgedeki kimi arazi ve petrolü kişisel mülkiyeti haline getirmesi, çok stratejik ve derin bir siyasetin sonucu olduğu görülmektedir.

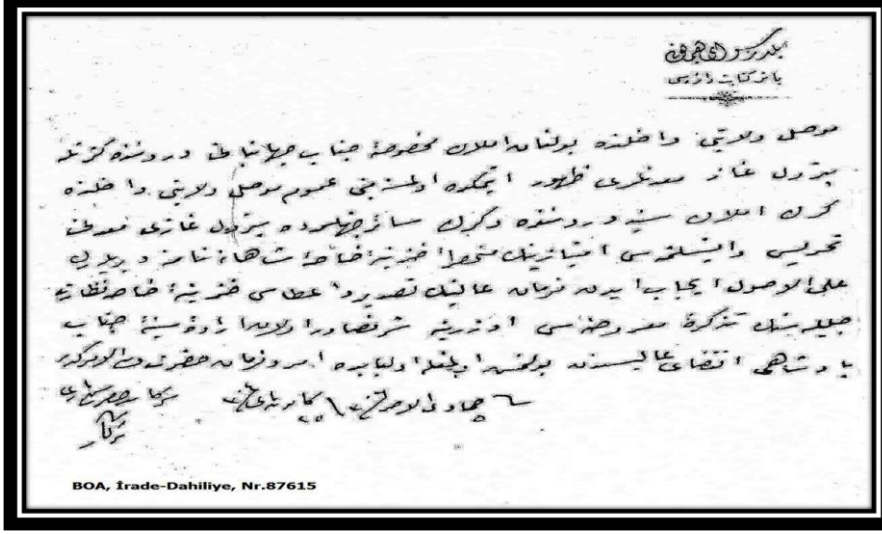
Diğer taraftan Sultan II.Abdülhamit Han tarafından oluşturulan petrol haritası dikkate alındığında ise, Türkiye dahilindeki ve Türkiye'nin güney sınırındaki bölgede yer alan petrol alanları ayrılıkçı siyasi bir oluşumun hedeflediği coğrafyayı işaret etmektedir; “Kürdistan”.

Bu noktada, Türkiye'nin içinden geçtiği kritik süreci petropolitik açılarından bir daha okumakta fayda vardır.

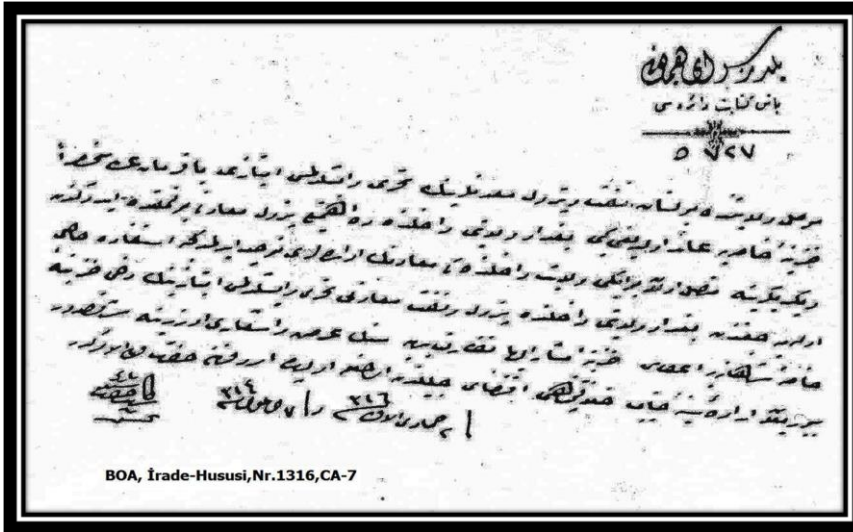
⁸⁷ Neftçizâde Mehmet Nazım ve Kadızâde Ragıp Beylerin, Musul petrolerindeki, Mehmet Fahri Bey ve ortaklarının (Dr. İslam Bey, Abdullatif Efendi, Reşat Bey, Mahmut Şevket Paşa'nın vârisleri, İsmail Hakkı Bey, Mahmut Celaleddin Bey, İzzet Bey, Roland Silley) Musul (Hamam-el Alil, Kifri, Tuzhurmato, Baba Gurgur), Bağdat (Mendelli, Tikrit, Hit) ve Basra (Zübeyir, Emmul Gays) vilayetlerinde sahip oldukları petrol imtiyazları Türkiye Cumhuriyeti hükümeti tarafından kabul edilmiştir. Bkz: **T.C.B.C.A**, “Bağdat, Basra, Musul ve Kerkük hududu dâhilinde petrol arama iznine sahip Mahmut Demirhan'ın haklarının Irak nezdinde takip edilmesine dair yazışmalar”, Tarih:26/7/1946 Dosya:402A254 Fon Kodu:30..10.0.0 Yer No:226.522..15; **T.C.B.C.A**, “Irak petroleri ortaklarından Mahmut Demirhan'ın başka bir ortağının varis bırakmaksızın ölmesiyle %50 hissenin devlete kaldığını bildiren mektubu”, Tarih:4.7.1945, Dosya No: 436298M,Fon Kodu: 30..10.0.0,Yer No: 259.747..44.

Ekler

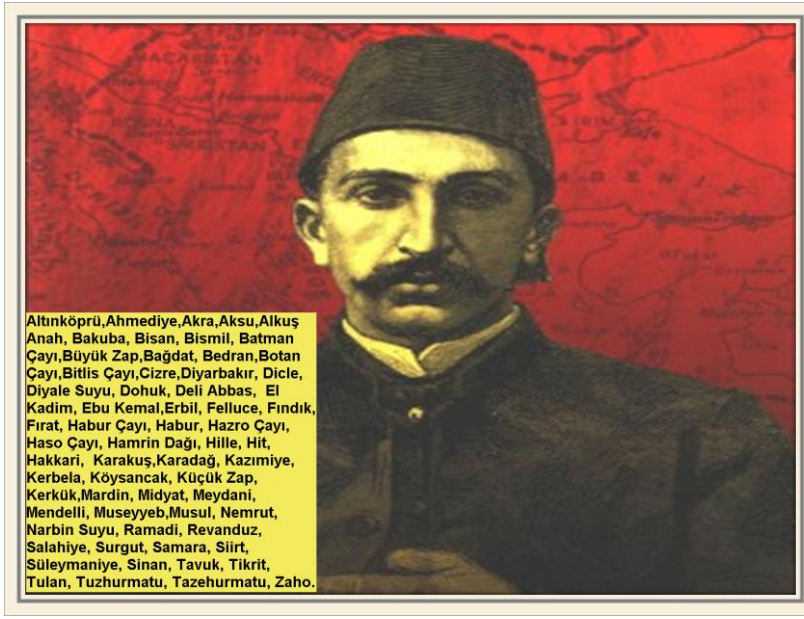
Ek-1: Musul Vilayeti Dahilinde Bulunan Petrol Madenlerinin Araştırma ve İşletme İmtiyazının Hazine-i Hassa'ya Verildiğini Gösteren 6 Şubat 1889 Tarihli İrade

Ek-2: Bağdat Vilayeti Dahilinde Bulunan Petrol Madenlerinin Araştırma ve İşletme İmtiyazının Hazine-i Hassa'ya Verildiğini Gösteren 19 Eylül 1898 Tarihli İrade

Ek-3: II.Abdülhamit'in Petrol Haritasında Yer Alan Bölgeler

Kaynakça

1. “4 Büyükler Kuzey Irak Petrolü İçin Sıraya Girdi”, www.enerjienstitusu.com, 7 Ağustos 2012.
2. “Enerjide Yeni Oyuncu Kuzey Irak”, www.enerjienstitusu.com, 2 Temmuz 2012.
3. “Günde 1 Milyon Varil Kürt Petrolü Türkiye’ye Akacak”, **Milliyet**, 31 Temmuz 2012.
4. “Kürt Petrolünün Boru Hattı Hangisi?”, **Hürriyet**,10 Ağustos 2012.
5. Abdurrahman Şeref Efendi(1985), **Coğrafya-i Umûmi**, İstanbul.
6. Bali, Rifat N.(2007), **Sarayın ve Cumhuriyetin Dişçibaşısı Sami Günzberg**, İstanbul: Kitabevi Yayınları.
7. Bardakçı, Murat(1991), **Son Osmanlılar (Osmanlı Hanedanının Sürgün ve Miras Öyküsü)**, İstanbul:Gri Yayını.
8. Bardakçı, Murat(2008), **Son Osmanlılar Osmanlı Hanedanının Sürgün ve Miras Öyküsü**, İstanbul: İnkılap Kitabevi.
9. Bayatlı, Nilüfer(1999), **XVI.Yüzyılda Musul Eyaleti**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını.
10. Baykara, Tuncer(1988), **Anadolu’nun Tarihi Coğrafyasına Giriş**, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
11. Bennet, Jhon Godolphin(2006), **Tanık (Bir Arayışın Hikayesi)**, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
12. Bozdağ, İsmet(1975), **Abdülhamit’in Hatıra Defteri**, İstanbul.
13. Can, Bilmez Bülent(2000), **Demiryolundan Petrole Chester Projesi (1908–1923)**,İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
14. **Düstur**, II.Tertip,C.5.
15. Earle, Edward Mead(1972), **Bağdat Demiryolu Savaşı**, İstanbul: Milliyet Yayınları.
16. Ediger, Volkan Ş.(2005), **Osmanlı’da Neft ve Petrol**, ODTÜ Yayınları.
17. Ertaş, Şeref Ertaş(1981), “[Bağımsızlığımızı Sağlayan Kanunlar ve Bugün](#)”, **Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Sayı: 2, ss.73-100.
18. **Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi(2010)**, 4. Kitap, C.4, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
19. Gündüz, Ahmet(2003), **Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)**, Elazığ: Fırat Üniversitesi Basımevi.
20. <http://www.investpromo.gov.iq/index.php?id=41> (Erişim tarihi:10 Şubat 2013)
21. İbn-i Battuta(2005), **Büyük Dünya Seyahatnamesi**, İstanbul: Yeni Şafak Kültür Armağanı.

22. Karakuş, Erdoğan(2004),**İngiliz Belgelerinde İkinci Dünya Savaşı Öncesi Türk-İngiltere İlişkileri (1938-1939)** , Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları.
23. Kaymaz, İhsan Şerif(2003), **Musul Sorunu, Petrol ve Kürt Sorunları İle Bağlantılı Tarihsel Ve Siyasal Bir İnceleme**, İstanbul:Otopsi Yayınları.
24. Kent, Marian(1976), **Oil and Empire, British Policy and Mezopotamian Oil 1900-1920**, Barnes and Noble Boks.
25. Koçak, Cemil(1990), **Abdülhamit'in Mirası**, İstanbul:Arba Yayını.
26. Longrigg, Stephen Hemsley(1968), **Iraq 1900 to 1950, A Political,Social and Economic History**, Oxford University Pres.
27. Longrigg, Stephen Hemsley(1968), **Oil in the Middle East, Its Discovery and Development**, Oxford University Pres.
28. Meray, Seha L.(2001), **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler**, cilt:3, İstanbul, 2001.
29. Ortaylı, İlber(1983), **Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu**, İstanbul: Kaynak Yayınları.
30. **Osmanlı Döneminde Irak, Plan, Fotoğraf ve Belgelerle**(2006), (Ed. Cevat Ekinci), İstanbul:T.C.Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını.
31. Öke, Mim Kemal(1995), **Musul-Kürdistan Sorunu (1918-1926)**, İstanbul: İz Yayıncılık.
32. Öztürk, İbrahim Sadi(2007), **Sevr Antlaşması Tam Metin**, Ankara: Fark Yayınları.
33. Özyüksel, Murat(2001), "Abdülhamit Dönemi Dış ilişkiler" **Türk Dış Politikasının Analizi**, Derleyen: Faruk Sönmezoğlu, İstanbul: Der Yayınları.
34. Pakalın, M.Zeki(1940), **Son Sadrazam ve Başvekiller**, C.II., İstanbul: Ahmet Sait Matbaası.
35. Süslü, Azmi(Temmuz 1983), "Osmanlı İmparatorluğu'nu Paylaşma Projeleri 1807-1812", **Bellekten**, C.XL VII, Sayı:187, ss.746-774.
36. Şenözen, Vasfi(1982), **Osmanoğulları'nın Varlıkları ve II. Abdülhamit'in Emlaki**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını.
37. Şimşir, Bilal N.(1990), **Lozan Telgrafları**, C.I-C.II, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
38. **T.C.B.C.A**, "*Irak petroleri ortaklarından Mahmut Demirhan'ın başka bir ortağının varis bırakmaksızın ölmesiyle %50 hissenin devlete kaldığını bildiren mektubu*", Tarih:4.7.1945, Dosya No: 436298M,Fon Kodu: 30..10.0.0,Yer No: 259.747..44.
39. Terzi, Arzu(Şubat 2013), "Aldülhamid Petrolleri Kimlerden Nasıl Korudu?", **Derin Tarih**, Sayı:11, ss.76-81.
40. Terzi, Arzu(2003), Arzu Terzi, "Bağdat- Musul Petrolleri Üzerine Bir Değerlendirme", **Irak Dosyası II**, İstanbul, ss.347-360.
41. Terzi, Arzu(2007), **Bağdat-Musul'da Paylaşılamayan Miras: Petrol ve Arazi(1876-1909)**, İstanbul:Truva Yayınları.
42. Tripp, Charles (2002), **A History Of Iraq**, Cambridge University Pres, 2002.
43. **Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi(T.C.B.C.A)**, "*Bağdat, Basra, Musul ve Kerkük hududu dâhilinde petrol arama iznine sahip Mahmut Demirhan'ın haklarının Irak nezdinde takip edilmesine dair yazışmalar*", Tarih:26/7/1946 Dosya:402A254 Fon Kodu:30..10.0.0 Yer No:226.522..15;
44. U.S. Energy Information Administration (EIA),[Country Analysis Brief:Iraq. International Energy Statistics](#), August 1, 2010.
45. Uluğbay, Hikmet(2003),**İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Petropolitik**, Ankara: Ayraç Yay.
46. Uluğbay, Hikmet(2008), **İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Petropolitik**, Ankara: De Ki Yayınları.
47. Ülman, Haluk(2002), **I. Dünya Savaşına Giden Yol ve Savaş**, Ankara: İmge Kitabevi.
48. **Yeni Gazete**, "Musul Petrolleriyle İlgili Bir Dava", 22 Kasım 1948,s.1-4.